

Új alapítás vagy újr alapítás?

I.

Pannonhalma, a magyarországi bencés közösségek központja számára mindig fontos volt, hogy Bakonybélben, ezen a helyen megújuljon a szerzetesélet. A török kor pusztítása után, amíg a többi neves monostor (pl. Tihany és Zalavár) újjáélesztésében ausztriai apátságok vállaltak szerepet, addig Bakonybél 1693-ban Pannonhalma támasztotta új életre, azzal, hogy Göncz Celesztint és néhány társát küldte ide, az akkor lakatlan, Pusztabélnék nevezett helyre.

De 1802-t követően is, és 1989-ben immár harmadik alkalommal újra Pannonhalmáról érkeztek ide szerzetesek, hogy újraélesszék a helyet.

Milyen érdekes, hogy a támogatás hamar kölcsönössé vált, ugyanis Göncz Celesztin 1709-ben visszatért Pannonhalmára és főapátként erősítette a főmonostort tizenhárom éven keresztül. 1947-ben pedig, amikor Kelemen Krizosztom főapát az USA-ba kényszerült menekülni, Sárközi Pál bakonybéli apát állt Pannonhalma élére, előbb mint kormányzó apát, később mint főapát.

II.

Mi történik most itt, mi történt az elmúlt húsz év során Bakony-

bélben? *Új alapítás vagy újr alapítás?* Valami új jön létre ezekben az években, vagy a régi kel életre; az, ami kényszer miatt annyi éven át szünetelt? Bakonybélben eddig még minden alkalommal új alapítás történt, és nem a régi kelt életre!

Ez a megkülönböztetés nem játék a szavakkal.

Új alapításról akkor beszélünk, ha van paradigmaváltás. A paradigmaváltás a mi esetünkben *nem azt jelenti*, hogy a múlt rossz, a múlt vállalhatatlan, a múlt hiteltelen és ezért nem állunk bele! A paradigmaváltás azt jelenti, hogy *a mában keressük a miénket*. Ma éppúgy, ahogy elődeink is tették. És ez a változás mindenféle felsőbb emberi irányítás vagy akarat nélkül, önmagától történik, egy önszerveződő rendszerben.

Michel van Parys, Chevetogne apátja írja 2001-ben itteni a vizitációja után kartájában: „A megváltozott politikai helyzet a Magyar Bencés Kongregáció számára is a monasztikus karizma többféle módon történő megélését teszi lehetővé. Az a tény, hogy a Magyar Kongregáció bölcsen úgy döntött, nem lép a puszta restauráció egyszerű útjára, hanem felmérve Magyarország népének és Egyházának lelki igényeit, különféle kezdeményezésekkel próbál ezekre válaszolni, *a kongregáció lelki életképességét tanúsítja*. A bakonybéli fiatal közösség ezen válasz része. Fokozatosan, a Szentlélek segítsé-

gével, meg fogja találni a maga arcát és sajátos karizmáját.”

A monasztikus élet rejtőzködő élet. Az Isten nem akar kirakatba helyezni bennünket!

De eldugni, elásni sem akar, mert van küldetésünk, van üzenetünk! Egész pontosan az Istennek van általunk üzenete kortársaink és korunk társadalma számára.

III.

Ez a beruházás is – amit most megáldunk – erről szól: szolid nyilvánosságot biztosít a bakonybéli monostor számára. A vendégfogadás, a bolt, a történeti kiállítás, az imázsfilm, mindez megtekinthetővé teszi a rejtőzködő életet.

E mostani beruházás a monostor erőforrásainak megújítását, fejlesztését jelenti. *Erőforrás a liturgia*, ezért a templom megújításával kezdjük. *Erőforrás a gazdaság*, ezért van a turistaudvar, a bolt, a látványműhelyek, a kiállítótér, az energiafészer. Fontos feladatok lesz az elkövetkező években a spiritualitás és a gazdaság egyben tartása; fontos, hogy megtalálják a helyes arányokat.

Megtalálni a helyes arányokat olyan, mint egy labirintusjárás, mint amikor bejárjuk a *turistaudvar labirintus mintájú burkolatát*.

A labirintus számunkra a szerzetesélet szimbóluma: útvesztőkön, tekervényes utakon át bejutni középre, Isten házába, Isten színe elé. Annyiféle tévút létezik, annyiféle útvesztő lehetséges, és milyen különös, hogy épp életünk fontos elemei válhatnak útvesztővé.

A munka is, a gazdaság is útvesztővé válhat, ha minden a pénzről szól. *Az imádság is, a közösségi élet is útvesztő lehet*, ha kevélyé, felfuvalkodottá tesz. Ám ugyanezek, az ima, a munka, a gazdaság, a közösség hozzá is segíthet, hogy megtaláljuk, a központot az útvesztők között.

IV.

A jelenlegi vizitátorhoz, Adalberto Piovano atyához csatlakozom, és Mikeás próféta életet eligazító bölcsességét ajánlom figyelmetekbe: „Mit kíván tőled az Úr? [...] Járj alázatosan a te Isteddel!” (Mik 6,8)

Járjatok alázatosan az Úris-tennel, azaz törekedjetez mindig az Isten jelenlétében végzett életadó, életet fakasztó imádságra és munkára! Miközben állhatatosan, hűségben így éltek, az Úristen titokzatos módon általatok juttatja el üzenetét kortársaink és korunk társadalma számára.

Végül – ezen ünnepi alkalmon – felmerül a kérdés, valójában mi is ezeréves Bakonybélben? *A hely?* – a Bakonybéli-medence, a többi bakonyi kismedencével együtt nem ezer, hanem sok százezer éves. *Az élet?* – ez a vidék már jóval a monostor alapítása előtt, az őskorban is lakott volt. *Ez az ősi templom és a monostor épületei?* – ezek pedig későbbiek, csak a barokk korban épültek.

Bakonybélben ezeréves Szent István alapítói tette, és az azóta folytonosan újjászerveződő közösség keretei között zajló szerzetesélet. Hisszük, hogy a megújuló, útkereső szerzeteséletnek van a következő ezer évben is távlata.

Így hát kedves bakonybéli testvéreim, arra hívom fel a figyelmeteket, hogy amikor ezer évet ünnepeltek, nehogy úgy járjatok, mint a mi Istenben megboldogult jó Kelemen Atanáz atyánk Pannonhalmán, amikor egy diákcsoportot kalauzolt! Lelkesen, nagy beleéléssel magyarázta a kerengő udvarban, amikor a gyerekek belenéztek a ciszternába, hogy milyen fontos szerepe volt egykor annak a víztározónak. Lehunyt szemmel, átszellemülten mondta: „Amikor a tatárok körülvettek bennünket, ebből ittunk!” Erre az

egyik gyerek spontán felkiáltott: „Jé, a bácsi már olyan öreg!?”

Kedves bakonybéli testvéreim!

Ti maradjatok átlagéletkorban, lelkeletben fiatal közösség, éljete bár hárman, kilencen, vagy még többen ezen a helyen, ne szűnjete meg keresni a mában azt, ami a tiétek! Nap mint nap alázatosan járjátok az utat az Istennel! Hiszen csak a megújuló, útkereső szerzeteséletnek van a következő ezer évben is távlata.

Hortobágyi T. Cirill

Hely, kultúra, társadalom

A *FORMA VITAE – A Bakonybéli Szent Maurícius Monostor 1000 éve* című kiállítás megnyitójára készülvén, történésként egyre az ezer év folytonossága és töredezettsége járt a fejemben. Az apátság három nagy korszaka (a középkor, a 18. század, majd az újkor), a közöttük lévő kényszerű cezúrák és a korszakok markánsan eltérő szerzetesi mindennapjai. Az előttünk formálódó új bakonybéli korszak arra inspirált, hogy a bencés közösség kényszerpihenők utáni újrakezdéseiről beszéljek, arról, hogy a múltban, a változó igények és társadalmi környezet hatására hogyan fogalmazta újra saját identitását. Azonban egyre inkább az vált érdekessé számomra, ami összeköti ezeket a korszakokat – annak is három vetülete: a monostor helyszíne, a természeti környezet alakítása, illetve az apátság és az azt körülvevő társadalom kapcsolata.

Az első: *a helyszín*, a természeti környezet. Többen megfogalmaz-

ták, hogy az alapítók helyválasztása nem szokványos. A hegyeket szerető bencések egy hatalmas erdőség közepén, még évszázadokkal később is nehezen megközelíthető helyen, a Gerence-patak völgyében telepedtek meg. Egy 18. század végi utazónak Pápa felől érkezve legalább tízszer kellett átkelnie a patakon, míg az apátsághoz ért. Ezt a helyválasztást a kezdeti, világtól elvonult remete életmód magyarázza. „Bél” szavunk – akár az irtvány, tisztás jelentésű szláv szóból származik, akár valaminek „belső részé”-t jelenti – a bakonyi erdő irtása következtében, a rengeteg belsejében létrejött helyre utal. A monostor történetéhez kapcsolódó legkorábbi írásos dokumentumokban erdőről, a remete Gellérttel barátkozó szarvasborjúról és farkasról, az elejtett vadak bőréről, telepesekről, favágásról, az apát disznóinak makkoltatásáról olvashatunk. Az itteni szerzetesi élet – érzésem szerint – még hosszú ideig eltért az országban mindennaposnak mondott bencés hétköznapoktól. A hiteleshelyi működés például az apátság nehéz megközelíthetősége miatt nem volt jelentős, a király 1353-ban többek között periferikus helyzete miatt szüntette meg annak tevékenységét.

A török kiűzése után a pannonhalmi szerzetesek többször is meglátogatták az elvadult, romos, lakatlan Bakonybél. 1696 novemberében két kocsin, előjárói felügyelettel öt szerzetesnövendék érkezett ide, néhány napos rekreációra. A kirándulás végén egyikük, Lancsics Bonifác papírra vetette közös véleményüket: a lakatlan Bél zúgó patakjával, barlangjával alkalmas hely lenne az aszketikus életre. Nyolcvanhat év múlva, amikor már kilenc

bencés élt az új monostorban, egy ágostonos szerzetes érkezett Bakonybélbe. Útínaplója szerint Lancsicsék víziója részben megvalósult. Roznák Mártont elbűvölte a világtól elzárt, nehezen megközelíthető, aszketikus szerzetesház. A szentkútnál csendesen arról elmélkedett, hogy Gellért és más szent szerzetesek, illetve az alapító király is járt ezen a helyen. Két kirándulást tett a környéken, az egyikről hazafelé a fülemüleszótól hangos erdőben éjszakázott, hogy ne zavarja fel az alvó bencéseket. Bükkfából olvasáshoz használatos stylust faragott, rajta két B betűvel, hogy a számára kedves helyet lékai kolostorában is felidézhesse.

A csendes völgyben élő szerzetesek tevékenysége nyomán lassan megváltozott a táj. A bencés szerzetesség egyik sajátossága a stabilitás, a helyhez való kötődés. A szó latin eredete szerint a *kultúra*, amely mondandóm második pillére, azt a módot jelenti, ahogyan környezetünket alakítjuk, élhetővé tesszük. A monasztikus kultúra megmutatkozik a templom és a monostor épületében, azok környezetének rendezettségében, de az ott élők életmódjában is.¹ A már idézett legkorábbi dokumentumokban a farkasokkal teli erdők mellett felbukkannak az ácsok, a mészégetők, a malmok és a bennük dolgozó molnárok, de a sörfőzés első nyomai is. A kevés megmaradt középkori emlék közül az igényes építészeti kialakítás nyomai a kiállításunkon bemutatott 12. századi padlóterglák. Évszázadokon keresztül hallunk az apáti parancsra, a telepések érdekében végzett erdőirtásokról, utak karbantartásáról, hídépítésről, később patika létesítéséről és a település csatornahálózatának kiépítéséről. Már a 18. században volt itt üvegház, a Guzmics Izi-

dor, Beély Fidél és Szeder Fábían elképzelése szerint megvalósuló angolkertben biliárdszobát, majd kínai filagóriát létesítettek és ananásztermesztéssel kísérleteztek. A tájalakító tevékenység tudatosságát mutatja, hogy a növendékek vizsgáltak kertészeti ismeretekből, sőt Guzmics hatására maguk is kertészkedni kezdtek. Az egyes bencés házak gazdálkodása fekvésük miatt eltérő sajátságokat mutatott. A monostorok egymás megélhetését is segítették. Így Bakonybélből évszázadokon át küldtek vadat a pannonhalmi és tihanyi ünnepi asztalra, fűrészmalmaik lécekkal segítették más szerzetesházak építkezéseit. Tihanyból időnként, főleg a böjti időszakokban több mázsányi halszállítmányt indítottak útnak Bélbe, ha a szekerre felfért, füredi savanyúvizet is küldtek testvéreiknek. Többször előfordult, hogy a pannonhalmi és a tihanyi apátság pincékből került bor monostorunk asztalára, a dömölkiek pedig időnként Somlóról származó borral vagy ürmössel kedveskedtek béli rendtársaiknak.

Bakonybél a szellemi elmélyedést is lehetővé tette. Már a 18. században rövid ideig itt működött a rend filozófiai stúdiója, majd a 19. század első felében itt találjuk a méltán sokat emlegetett és a kiállításon is markánsan megjelenő tanárképző intézetet. Rómer Flóris így emlékezett vissza tanulmányai helyszínére: „Alig várám, hogy tudós Guzmics apát védőszárnyai alatt a bakonybéli apátság világtól elzárt falai közt folytathassam tanulmányaimat. Föl is használtuk szabad óráinkat a terjedelmes erdő minden irányban való bebarangolására... Készítettünk pálcikából malmokat, melyeket a sokszor rakoncátlan Gerence csendes hullámaira bízunk... Vilmos bá-

tyánk,² magányunk pátriárkája, nagyhírű méhésze, eleven naplója – kirándulásainkban társunk és vezetőnk – kis mozsara durrogtatásával a százszoros visszhangot készteté feleletre. Rákásztunk saját készítményű varsával, eprésztünk, vargányásztunk és hosszú kirándulásainkból visszatérve, többnyire a páratlan szépségű hármás forrás terebélyes bükkjei alatt nyugodtunk meg.³ A tanárképzőnek, de főleg az itt tanító kiváló bencéseknek köszönhetően a monostor szellemi központtá vált, ahol folyóiratot szerkesztettek, könyveket írtak és a szellemi élet olyan kiválóságait fogadták, mint Vörösmarty Mihály, Kisfaludy Sándor, Döbrentei Gábor vagy Toldy Ferenc.

Ezzel a természeti környezet és annak alakítása után el is érkeztem a harmadik dimenzióhoz, a monostor *társadalmi környezetéhez*. A bencés apátságok több vármegyében elszórt birtokokkal rendelkeztek. Ezek lakói látták el terményekkel és munkával a konventet, amely gondoskodott számukra lelkipásztorról. Mivel az apátság mellett még hosszabb ideig nem alakult ki település, a szerzetesek kezdetben nem végeztek lelkipásztori munkát, a távolabbi birtokokat világi papokkal pasztorálták. Az oszmán hódítás miatt lakatlaná vált Bakonybél csak a 18. század elején népesítették be újra. A település lelkipásztori ellátását ekkor már bencések végezték, a gyermekek az apátság által létesített és felügyelt iskolában tanulták a katekézist és a betűvetést. Bár a monostor és a település általában harmonikusan élt együtt, a földesúr-jobbágy viszony nem segítette a pasztorációt. Egy jószágkormányozói fenytés, egy igazságtalannak tűnő úriszéki ítélet akár generációkra meghatározhatta

egy-egy család szerzetesekről alkotott képét. A pozitív példák természetesen sokkal jellemzőbbek voltak. Az apát rossz termés idején többször elengedte az adókat, a falu szegényeit rendszeresen segítette, a 19. század elejétől járványok idején orvost hívtattak, a katekézisre járó gyermekeket ajándékokkal ösztönözték.

A pasztorációnak és a társadalmi kapcsolatoknak volt egy tágabb köre, a monostor távolabbi környezetével. A benedeki Regula szerint a vendéget úgy kell fogadni, mint magát Krisztust. A 18–19. századi apátsági naplók jelentős vendégforgalomról és szívélyes vendégfogadásról tanúskodnak. Az utazó bencésektől és a környékbeli egyházi személyektől, plébánosoktól kezdve a világi előkelőkön és a szállást kérő zarándokokon át a szerzetesek rokonságáig sokan megfordultak a monostorban. A kapcsolati háló legfontosabb szálai természetesen az egyes bencés házak felé vezettek, de szoros kapcsolatot ápoltak a zirci ciszterciekkel is. Rendszeresen részt vettek egymás ünnepein, időnként közös rekreációt tartottak. 1840 körül több alkalommal is vendégeskedtek a monostorban a pápai református kollégium tanárai és diákjai. Ez persze nem meglepő abban az időszakban, amikor az ökumenikus párbeszéd első hazai apostola, Guzmics Izidor volt az apát.

Az ünnepi liturgiákon, illetve az ezeket követő rekreációkon gyakran játszott zenekar, amelynek állandóan változó összetétele áruklódó. 1839 februárjában például részleteket adtak elő Haydn *A teremtés* című oratóriumából. A zenekart a violoncellón is játszó gyarmati esperes-plébános vezette, környékbeli iskolamesterek, segédtanítók és egy orvos alkották a zene- és énekkart, Szalka

Kandid perjel hegedűn játszott, Herber Lizi és Bertalan Juli volt a két szoprán.

*

Ezer év történéseit, szereplőit nehéz tíz percben megidézni, ezért csak néhány, a mostani közösséget ismerve is érdekesnek tűnő megfontolásra érdemes mozaikkockát villanthattam fel. Olyan csemegéket hagytam el, mint a biliárdozás szerepe a szerzetesi rekreációban, Celesztin atya 1765-ös tűzijátéka, az adventi reggeleken fogyasztott „rorátehurka”, vagy annak a szarvasnak a sorsa, amelyet az 1421-es apáti vadászat során a zirci halastóig űztek. Egy kiállítás szintén csak töredékes lehet: azokból a fragmentumokból építkeznek, amelyeket az évszázadok megkíméltek. A kiállítás megalkotása mégis annak a tanúja, hogy az itt élő közösség vállalja örökségét, miközben újraértelmezi azt. Hála ezért a közösségért és ezért az ünnepért annak, aki „előtt ezer év anyyi, mint a tegnapi nap, amely elmúlt” (Zsolt 90,49).

Dénesi Tamás

Jegyzetek

1 Lásd Baán Izsák *A bencés monostorok jelene és jövője* című előadását a Magyar Nemzeti Múzeumban, 2006. december 16-án. **2** Nyuli Vilmos, 1819–1826 között lelkész, később 1832–1854 között segédlelkész, 1854–1857 között rendházi lelkiatya Bakonybélben. **3** Idézi Vásárhelyi Anzelm: *A Szent Maurícusz Monostor története*, in *Vásárhelyi Anzelm (szerk.): Isten házában, közösségben. Bencés monostor ezer éve Bakonybélben*, Bakonybél, 2013, 60–61.

„Mondatott a régieknek, én pedig mondom nektek...”

(Keleti tanulmányok és vallásközi párbeszéd. Írások Szécsi József tiszteletére)

Negyvenkilenc tudós szerző Izraelből, Rómából, az USA-ból, Németországból, Hollandiából, Franciaországból, Angliából, Örményországból, hazánkban – beleértve a határokon túl élő magyar kollégáinkat is – tisztelgett írásával Szécsi József vallástudós előtt, 70. születésnapja alkalmából. A kötetben megtalálhatók a zsidó irodalom kutatóinak, a kereszténység számos felekezete képviselőinek, a Biblia mindkét része (Ó- és Újszövetség) neves értelmezőinek, a keresztények és más vallások közötti dialógus elkötelezett híveinek és előmozdítóinak értékes tanulmányai. A tanulmányok zömét magyarul írták, de szép számmal találunk köztük angol és német nyelvű cikkeket is, sőt újhéberül írottakat is. A szép kiállítású kötetet Hidvégy Máté professzor szerkesztette és gondozta.

A könyvet Schöner Alfréd főrabbi személyes hangvételű köszöntése vezeti be, majd tizenöt oldalon keresztül Szécsi professzor úr szerzteágazó munkásságának, szakmai önéletrajzáának ismertetése következik. Ez után Benyik György szegedi teológus professzor interjúja olvasható a jubilánssal, amelyből megismerhetjük sokrétű alkotásokkal fémjelzett életművét és annak hátterét, amely a szegedi bölcsőtől egészen a Keresztény–Zsidó Társaság főtítkári tisztségéig és az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem professzori állásáig ível. A beszélgetés elénk tárja életének, családjá-

nak és szüleinek küzdelmeit, de örömeit is. A jól sikerült interjú egyúttal a szó legnemesebb értelmében vallomás, amely segít megérteni az éber szemű, nagy intelligenciájú, sokszínű tudós mozgatórugóit. Benyik professzor egyébként komoly szakirodalmat taglaló, e kötetben megjelent tanulmányában Alexandriai Philón és Josephus Flavius maradandó hatását mutatja ki a Biblia értelmezésére.

Nem vállalkozhatok arra, hogy az egyes tanulmányokat részletesen bemutassam, hiszen az maga is legalább félszáz oldalt igényelne, s kitenne egy egyetemi vagy főiskolai kurzust. Céлом inkább az, hogy kedvet ébresszek e kötet kézbevitelére, tanulmányozására mindaokban, akiket érdekel a teológia, a zsidóság és a kereszténység Bibliája, a filozófia és a vallások közötti párbeszéd.

Sebastian Brock oxfordi professzor, a Brit Tudományos Akadémia rendes tagja két költeményt, egy zsidót és egy keresztényt vizsgál a Gen 22-vel, Izsák feláldozásával kapcsolatban. Hagyományosan akédának, Izsák megkötözésének nevezik e jelene-tet a keresztény teológiában. Az egyházatyák Sára szerepét negatív-an ítélik meg. Aranyszájú Szent János például kiemeli, milyen bölcsen tette Ábrahám, hogy nem szólt Sárának Isten kívánságáról: áldozza fel Izsákot, mert mennyit jajveszékelt volna, és a végén még eltántorította volna Ábrahámot az áldozattól. Itt azonban a szerzőnk által vizsgált mindkét költeményben Sára vigasztalja Ábrahámot és biztatja, bizzon Istenben, s tegye meg azt, amit kíván tőle. Általában Sárát negatív-an szemlélik, kevés az olyan hagyomány a keresztény hatástörténetű írásokban, ahol Ábrahám felesége pozitívan állna hozzá Izsák feláldozásához. E tekintetben kivételt

képez a Brock által vizsgált szír keresztény szöveg. Közös a zsidó és keresztény hagyományban a gazdag tipológiai reflexió, s első-sorban az, hogy Ábrahám-ötletet bemutató papként mutatják be. E szír költemény eltér a görög és latin akéda-hagyománytól, amelyet Johannes Krizosztomosz fentebb említett véleménye jellemez, és amely a Kairosz Kiadó által megjelentetett Akéda-kötetben olvasható. Emiatt is értékes e szír akéda-változat a keresztény recepció szempontjából.

Hasonlóan izgalmas Martin Meisernek (Saarbrücken) vizsgálódása a Jákob létráján le és felfelé közlekedő angyalokkal kapcsolatban (Gen 28,10-22). Tudós szerzőnk először a szöveg történetét veszi górcső alá, hogy befogadását s annak eltérő szempontjait megérthessük. A szöveg szigorú értelmezése szerint nyitott, hogy az angyalok a létrára, avagy Jákobra szállnak-e alá (a 28,12-ben szereplő *bó* mindkettőre egyformán vonatkozhat). A GenRabba 69,3 szerint Jákobra vonatkozik, s így érti egyébként János evangéliuma is, bár már Jézusra vonatkoztatva: „Bizony, bizony mondom nektek: Látni fogjátok, hogy megnyílik az ég, s az Isten angyalai föl- s leszállnak az Emberfia fölé.” (Jn 1,51) Ezért már a GenRabba is az allegorikus értelmezést ajánlja. A fölfele szálló angyalok felmagasztalják Jákobot, a leszállók pedig megalázzák. Ilyen értelemben érthetjük a Szolgáról szóló második éneket Izajásnál. „A szolgám vagy, Izrael, benned fogok megdicsőülni!” (Iz 49,3) Izrael Jákob neve is egyúttal. A görög és latin szöveghagyományban eltűnik ez a nyitottság, ott ugyanis már egyértelműen a létrára vonatkozik, nem Jákobra, s így is maradt meg az emlékezetünkben.

Alexandriai Philonnál a létra szimbolikusan a levegőt jelenti,

ahol a testetlen lények és a lelkek tartózkodnak. S e helyen Isten felszálló logoszai az embereket elválasztják mindentől, ami halandó, míg a leszállók pedig azt szolgálják, hogy a lelkeket megelevenítsék Isten jelenléte által, s így allegorikusan érti a Lev 26,12-t: „Közöttetek fogok élni, Istenetek lesztek, ti meg népem lesztek.” De magát az életet is jelenti a létra a maga váltakozóan sikeres erényre törekvésével, ahogyan a sztoikus filozófiában áll, hiszen ott semmi sem egészen tökéletes, de nem is teljesen rossz. A GenRabb 68,12-ben idézi azt a nézetet, hogy a szullam, az égig érő létra a Sínai-hegyet jelenti, amelynek csúcsa a Dtn 4,11 szerint az „ég szívéig” ért, Isten angyalai Mózeset és Áront jelentik, a létra pedig Mózes Tórájával azonos, amelyet a Sínai-hegyen kapott, s híd a menny és a föld között.

A keresztény értelmezésben Krisztus keresztyét szimbolizálja a létra, a le- és felszálló angyalok pedig az erényeket vagy a nyolc boldogságot jelölik mint a lélek végtelen felemelkedési lehetőségét Istenhez. Itt tehát a kereszt szotériológiai és etikai aspektusa áll előtérben.

Arnold Schönberg oratórium-töredékében megjelennek az ezoterikus és teozófiai elemek is, de Jákob létrája alapvetően mennyei létra, amely az embernek a halál után Istenhez történő fölemelkedését szolgálja.

További érdekes fejtegetést olvashatunk az angyalokról M. Meiser tanulmányában. Különös ugyanis, hogy az angyalokhoz előbb a leszállás, utána pedig a felszállás illene, mivel az ég a lakóhelyük, itt azonban fordítva történik. Ezért a zsidó hagyomány mindezt úgy értelmezi, hogy a felszálló angyalok Jákobot Izrael földjén kísérik, míg a leszállók Izrael országán kívül. De lehetnek

szolgáló angyalok is, akik veszélyeztetnék Jákobot. Ebben megjelenik az angyalok irigységének a motívuma, sőt démonokat is látnak bennük, akikről Isten jelenléte védi Jákobot. Az angyalokban egyrészt Izrael Istennel való szoros kapcsolatát látják, másrészt Izrael veszélyeztető hatalmait is.

Jeffrey H. Tigay Moshe Greenberggel és az ő Exodus-értelmezésével foglalkozik. Moshe Greenberg talán az egyik legnagyobb hatást kifejtő amerikai-izraeli zsidó exegéta volt, aki szerves egységben művelte a forrásokra rákérdező és az ún. kánoni, a szöveg végső formáját vizsgáló exegézist. Módszere nagy ajándék mind az egyetemi hallgatóknak, mind a tanároknak. Tigay professzor e tanulmányán keresztül mi is betekintést nyerhetünk a neves exegéta, Moshe Greenberg módszerébe s annak gyümölcsöző természetébe.

Gánóczy Sándor professzor, az MTA kültagja is a bibliai történetkritikai exegézissel foglalkozik, s annak hasznát emeli ki tanulmányában a rendszeres teológia számára. Alapos elemzésével végigveszi e módszer kialakulását mind a zsidó, mind a katolikus, valamint a protestáns exegézisben. S mint kiemelkedő Kálvinkutató, az ő módszerét is elemzi, méltatja eredményeit, és recepcióját a szisztematikus teológusoknak is ajánlja.

Ugyanebbe a témakörbe tartozik Martos Levente Balázs tanulmánya, amelyben a biblikus teológia lehetséges művelésével és más modern tudományokhoz kötődő kapcsolatával foglalkozik. Gondolatait így zárja: „A vallásos közösség számára a szent szöveggel, pontosabban a Bibliával való foglalkozás mindig egyfajta biblikus teológia – hiszen éppen azt keresik, amit Isten mond, amilyenek Isten a jelenben megmutatkozik.”

Jakubinyi György, gyulafehérvári érsek, szentírásstudós a bibliafordítás nehézségeit mutatja be gyakorlati példákon keresztül. Írásán áttetszik a bibliai nyelvek alapos ismerete, s annak egyszerű magyarázata. Minden érdeklődő számára élvezetes módon fejtegeti, hogy hányszor is kell megbocsátani: hetvenszer vagy hetvenszerhatszer. Miért is lett Mózesnek szarva Michelangelo Mózes szobrán? Továbbra is érdekes kérdés, vajon tévedett-e Jeromos, amikor úgy fordítja, hogy Mózes arca felszarvazott lett.

Az alapszó minden bizonnyal a *keren*, amely szarvat jelent, s ebből képződik a *káran*, ami jelentheti azt, hogy szarvaz, szarvval ellát, de elsődleges jelentésnek a sugárik, ragyog jelentést fogadják el.

Kiegészítésként megjegyezzük e tanulmánnyal kapcsolatban, hogy Szent Jeromos korában még nem voltak az első, második, harmadik stb. jelentést is tartalmazó szótárak. A Hetvenes fordítás (LXX) 'ragyog', 'dicsőséget sugároz' jelentéssel fordítja. A rabbik ezt a fordítást többször is átdolgozták, éppen amiatt, mert a keresztények előszeretettel kizárólag csak a Hetvenes fordítást használták. A híres rabbi Akiba (Akiva) tanítványa, Aquila készíti el a héber Biblia szószertinti fordítását Kr. u. 125 körül. E fordítás élvezhetetlen, mivel szó szerint egymás után fordítja a szavakat, nem is törekszik arra, hogy feltétlenül értelmes mondatok jöjjenek létre. Külön lefordítja az előljáró szavakat is – mondván, minden betűnek jelentősége van. Aquila a Kiv 34,29-t így fordítja: *Mózes arcának bőrehomloka szarvazott lett*. Jeromos tudvalevőleg rabbiktól tanulta a héber nyelvet. Minden valószínűség szerint elterjedt volt ez az elképzelés is, s egyáltalán nem biztos, hogy Jeromos helytelenül

fordította. Propp monumentális angol nyelvű kommentárjában felsorolja a különböző fordítási és magyarázati lehetőségeket. Mivel a királyokat (például Nagy Sándor ábrázolásait) és a vallások főpapjait is ábrázolják szarvval, így elképzelhető, hogy Mózeset is így mutatták be. Jeromos tehát abban a kultúrtörténeti kontextusban látja a szöveget, ahol a királyokat, főpapokat is szarvval látták el. A fordítókat is meghatározzák a kultúrtörténeti elképzelések, s ezek tükröződnek a fordításaikban.

Fröhlich Ida professzorasszony *„Az ősanya veszélyben”* – egy midrás anatómiája című tanulmányában a Genesis Apocryphont vizsgálja. E mű érdekes megjegyzéseket hoz az ósatyákkal kapcsolatban: olyan információkat közöl, amivel a bibliai szöveg alapján nem rendelkezünk.

Az Ábrahámról szóló részben Sárát erőszakkal viszik el a fáraó udvarába. Ábrahám imájára („ne engedd, hogy tisztátalanná tegyék számomra a feleségemet”) Isten egy szellem (ruah) segítségével közvetített csapást küld a fáraóra és udvarára: valamennyiüket impotencia sújtja (1QapGen XX.16–29). Két éven át szünetel az emberek és állatok termékenysége – majd a fáraó kérésére és Ábrahám feleségének visszaadása után Ábrahám kézzel tartott meg szabadítja az uralkodót az őt és udvarát sújtó csapástól. Sára tehát nem vált tisztátalanná a fáraó udvarában. Méltán lehet tehát később az Ábrahámról leszámazó, az „ígéret földjét” elnyerő Izrael második őse, Izsák anyja.

Az Ószövetségben a föld birtokosa Isten, a birtok csak törvényeinek megtartása esetében biztosított, amennyiben azokat nem tartják meg, akkor elveszítik a területet, amelyet Isten nekik ígért. Ezek között is különösen a szexu-

alitást szabályozó (genetikai tisztaság), a varázslást és a „bálványimádást” (idegen istenek tisztelete) tiltó, illetve a kultuszt szabályozó parancsolatok megtartása fontos. A Pentateuchus rendszeresen ismétli a Kánaán területén lakó népekkel kapcsolatban, hogy őket etnikai tisztátalanságot jelentő bűneik miatt „a föld kiokádja”, nem örökölhetik azt. Ugyanezen törvények megtartásáért kapják meg az izraeliek a földet, és ezen törvények megtartása maradásuk további feltétele is.

Szuromi Szabolcs Anzelm O. Praem., a Pázmány Péter Katolikus Egyetem rektora, kánonjogász a zoltárok és annak imádkozási módját vizsgálja Izrael és egyházatyák korában egészen a Kr. utáni 6. századig. Tanulmányában nyomon követhetjük Izrael zoltárainak és azok imádkozásának kialakulását a templomi istentisztelet során. Mindez lényegesen formálta az ókori szerzetesség imádságának kialakítását is, így hatása kimutatható a keresztény szolozsma fejlődésére.

Marjovszky Tibor professzor az anatómia vagy modus vivendi kérdését tárgyalja a Misna szövege alapján. A Misnában előforduló tizenhat aggádikus elbeszélés/dialógus fontos szerepet tölt be az egyes misnák egészében, megtörve a szöveg törvényi jellegét. Hatással van az előtte és utána következő misnák tartalmára, képes a szövegben funkcionális folyamatokat előidézni, amelyek még a statikus szövegben is dinamikus gondolati fejlődést okoznak, s ilyenkor a környező szöveg elveszti statikus, kauzális jellegét. A tizenhat előfordulási hely együttes, komplex vizsgálata nyilván tovább árnyalhatja ezt a képet. A „semmisítse meg azt az ő szívében” kifejezés egyfajta „mentális micvá betöltést” fogalmaz meg, amelynek vizsgálata a

Misnában és a gemarákban izgalmas feladat. A fentebb röviden elemzett szakaszok tartalmazznak olyan fogalmakat/témákat, amelyek egyéb tudományterületek – jog, néprajz, építészet, településtörténet – érdeklődését is felkeltik.

Lórik Levente a papság kérdését feszegeti a fogalom posztbiblikus használatából kiindulva, ám példákat a Biblia Hebraica értelmezéstörténetének kimeríthetetlen forrásából hoz. Az eltérő helyen, eltérő időben, eltérő értelmezői tradíciókból, de végső soron valószínűleg a három példa esetében zsidó körökből származó szövegek az örökletes ároni papság képviselői helyett olyan, a Bibliából ismert szereplőket vagy az értelmezések szempontjából kortársnak tekinthető csoportokat ruháznak föl papi, illetve főpapi címmel, amelyek ezeket az írásokat minden különbözőségük ellenére is ebben a témában közös nevezőre hozzák. Ezek szerint a papság intézménye egyetemesebb, mint amit az ároni papság zárt köre a maga egyedi privilégiumaival mutat. Voltak előttük is papjai az Örökkévalónak, és vannak azután is, hogy a Szentély pusztulásával az ároni papság fogalma jelentősen átértelmeződik.

Zamfir Korinna professzoraszszonyt vizsgálja, vajon a nyilvános vallási szereplés megtiltása a nőknek az első Timóteus-levéiben rendelkezik-e zsidó háttérrel. Alapos elemzésének végén arra a megállapításra jut, hogy ez inkább az akkori társadalmi szokással magyarázható mind a zsidóságon, mind a kereszténységen belül.

Zsengellér József professzor kérdése, létezett-e a Septuaginta (LXX) és a zsidó alexandriai kánon, avagy inkább egy mítosszal van dolgunk. Elemzéséből úgy tűnik, a Septuaginta sem nem egy

meghatározható időben és helyen keletkezett fordítás, sem nem egy meghatározható tartalommal és sorrenddel rendelkező görög szöveggyűjtemény, kifejezetten nem egy alexandriai kánon, sem nem egységes formában megjelenített fordítás, sőt talán nem is igazán fordítás. Ennek ellenére a Septuaginta egy létező ókori jelenség, a héber Szentírás könyveinek egyik legkorábbi görög fordítása, amelyet a keresztény egyház őrzött meg, sőt a kereszténység nevezte el Septuagintának, hiszen ennek a névnek a legkorábbi (görög) említése (hebdomékonta) Euszebiosz Egyháztörténetéből való (6.16.1–4), a latin terminust (septuaginta) pedig Augustinus a *De civitate Dei*ben (18.42) használja először. A mai kutatás számára a Héber Biblia/Ószövetség minél jobb megértését szolgálja, a Septuaginta pedig korai keresztény formulázásaiban az ókeresztény értelmezés sarkalatos teológiai fogalmait őrizte meg.

Rendkívül érdekes volt számomra, ahogyan Karasszon István a súnemi Abiság szerepét és kiletét vizsgálja Salamon trónutódlásával kapcsolatban a görög szöveg hagyomány alapján. Szerepe kétértelmű marad, azaz netán csak szolgálója lenne az agg Dávidnak – fölmelegíti a vérkeringési zavarban szenvedő királyt –, vagy pedig a király felesége lenne, s így Adónijja kérése egyenlő lenne a trón követelésével Salammal szemben. A héber Biblia kétértelműségét tehát görögre is sikerült lefordítani, ami nem kis bravúrnak számít.

Tokics Imre professzor sok olvasó érdeklődésére számot tartó írásában az iszlám hatását vizsgálja a borkultúrára, amelyet a zsidók és a keresztények egyaránt előszeretettel ápoltak, hiszen a bor vidámítja az ember szívét (Zsolt 104,15).

A zsidók és keresztények kapcsolatának hatástörténetét, s az antijudaizmus jelenségét vizsgálja Oláh Zoltán, amikor a Róm 11,18 megjelenését kibontja az ókeresztény íróknál és Petrus Abelardusnál. Egyúttal a zsidókkal való vallásos kapcsolatokért felelős pápai bizottság útbaigazításait is taglalja. Összefoglalóan megállapítja: a középkor bibliaértelmezésének egyik nagy képviselője, Petrus Abelardus lényegében a Római levél 11. fejezetét a zsidóságra nézve pozitívan, Pál apostol eredeti szándékának megfelelően magyarázza.

A zsidó és keresztény dialógus kérdésével foglalkozik Reinhard Neudecker S. J. (Róma) német nyelvű tanulmányában, amelynek címe is meghökkentő: *Teológiai kapcsolatok a kereszténység és zsidóság között – egy nemkívánatos téma a zsidó–keresztény dialógusban?* A szöveg a Nostra aetate II. vatikáni zsinati dokumentummal és a vele kapcsolatos elvárásokkal foglalkozik, külön kitérve a Máté evangéliumában található ún. antitézisekre („mondott a régieknek, én pedig mondom nektek...”). Végül megjegyzi, hogy a zsinati dokumentum mára sem veszített érvényességéből, s lényeges pontjaiban továbbra is ragaszkodni kell hozzá. Majd a következő gondolatokkal fejezi be szemnyitogató eszmefuttatását: „A másik mély ismerete megváltoztatja az őszinte beszélgető partnert. És így, ahogyan Samuel Sandmel rabbi írja, az általa szentnek tartott saját intézményét meg tudja őrizni és ugyanakkor meg is tudja haladni. És így hozzájárul ahhoz, hogy eljőjön az a nap, »amelyiken minden nép egy hangon hívja segítségül az Urat, s vállalva szolgál neki« (Szof 3,9).” (*L'Harmattan, Budapest, 2018*)

Kocsi György

Fényszóró drágakövek

Virág és vallás (Löw Immánuel válogatott művei I.)

Az olvasók különleges könyvet kaptak ajándékba ez év elején. Mondhatni, „hungarikumot”, hiszen e szót ekként definiálja a Magyar Értéktár honlapja, ahol a könyvek közül eleddig csak a Vizsolyi Biblia kapott helyet: „A »hungarikum« a magyarság csúcsteljesítményét jelölő gyűjtőfogalom, amely olyan megkülönböztetésre, kiemelésre méltó értéket jelez, amely a magyarságra jellemző tulajdonság, egyediség, különlegesség és minőség.”¹ Löw Immánuel írásai „minőséget” képviselnek, és magyar „csúcsteljesítmények”.

Ez a gyönyörű kiállítású könyv, a Hidvégi Máté és Ungvári Tamás által értőn és igényesen szerkesztett *Virág és vallás* című kötet Szeged városa főrabbijának, a kilencven esztendő korában mártírhalált halt kényszerített orientalista, művelődéstörténész, filológus, folklorista, botanikus avagy egyszerűen „csak” polihisztor Löw Immánuelnek² írásait tartalmazza. „A szegedi zsidópapnak, a könyvek és virágok nagyszerű öreg emberének”,³ akit kilencven évesen, 1944 júniusában a szegedi gettóba kényszerítettek, ahonnét már súlyosan betegen és megvakulva deportálták a magyar hatóságok, s a budapesti Wesselényi utcai zsidó szükségkórházban visszaadta lelkét Teremtőjének. „Az egyetemes műveltségű és érdeklődésű Löw Immánuel korának európai dimenziókban is jelentős tudósa volt, akinek életpályája egybeesett a magyar zsidóság felemelkedésével, tündöklésével és semmibe hullásával”.⁴

Löw Immánuel életműve: „hungarikum”. „Emlékezni, őr-tüzeket gyűjtani kötelesség...”⁵ – mondta egy interjúban e kötet kapcsán Ungvári Tamás. E késői kötelességteljesítés kézzelfogható eredménye a *Virág és vallás*. A Löw 2140 oldalt kitevő magyar nyelvű zsinagógai prédikációiból válogatást nyújtó könyvet mintegy keretbe foglalja Hidvégi Máté kitűnő bevezetője (9–112) a hozzátartozó imponáló 287 tételes jegyzetanyaggal és képmelléklettel (I–XVI), valamint Ungvári Tamás fontos záró interjújával, amelyet Löw Immánuel unokájával, Horváth Terézszel készített (280–291).

*

A *Virág és vallás* első, Löwtől származó írása („*Es est idején világosság támad!*”) 1874 sátoros ünnepén⁶ hangzott el prédikációként a szegedi zsinagógában, még apja (Löw Lipót⁷) életében. Homíliájában megfogalmazza egész életét vezénylő ars poeticáját: „Adj Uram erőt, hogy ne fáradjak el ígéd kutatásában és hirdetésében, mert ígéd tanít meg bennünket élni és halni, remélni és túrni, dolgozni és szorgalmunk gyümölcseit élvezni. Engedd Uram, hogy egybegyűlt fiaid, édes szülővárosom gyülekezete, kik lelkesülni tudnak szent vallásunkért és serényen dolgozni mindenért, amit a kor műveltsége követel tőlök [...] tekintsék azt, akinek nevében szólok, Téged, mindenható Atyám, ki eget és földet alkotál s nekünk kinyilatkoztatád tanodat, hogy tanulmányozzuk bölcseségedet és megfogadjuk szavadat és hirdesdük a föld minden nemzedékének a Te nevedet és alkotásodat. A Te nevedben szól gyenge ajkam...” A könyv második írásában (Löw Lipót) a száz évvel azelőtt (1811-ben) született édesapjáról emlé-

kezik meg. Az apa szerteágazó munkássága egyik jelentős eredménye a magyarországi zsidóság beilleszkedésének, integrációjának, emancipációjának elősegítése, miáltal előrevitte, előmozdította a magyarság európai beilleszkedését is. Amint fia mondta prédikációjában: „Szereplése a magyar közéletben mély nyomot hagyott és a magyar zsidóság történetének irányt szabott. Lelki érdeklődésének sokszerűsége és gyakorlati tevékenységének sokoldalúsága páratlan jelenséggé teszük őt. A szent hajdan nagyjainak, látóinak, az Úr küldötteinnek szelleme csillog lelkének drágakövén.” A következő homília édesapja 60. halálózi évfordulóján hangzott el a szegedi Új-zsinagógában, amelynek tervezésében aktívan részt vett. Apja halála után első gyásztávíratok között volt Kossuth Lajosé is, kívül még 1844-ben, egy rabbiképző megalapítása körül élénk polémiát folytattak a *Pesti Hírlap* hasábjain. Immánuel írja apjáról: „A magyar zsidóságot örök halára kötelezte egyenjogúságáért folytatott küzdelmével, bátorító és védelmező írói tevékenységével. Szeged gyülekezetét szereplése ismertté, nevéssé tette világszerte a szétszórt zsidóság körében.” A kötet negyedik írása Szeged városának újkori történetét meghatározó legfontosabb és legtragikusabb eseményét idézi fel, az 1879-es nagy árvizet annak 50. évfordulóján (*A szegedi árvíz*). A sok héber nyelvű idézettel tűzdelt homíliájában megemlíti találkozását Ferenc Józseffel, ki „tudakolta veszteségeinket és – szószerint – az »anyaszentegyház« állapotát”. A következő prédikáció *Beszéd a szegedi Új zsinagóga fölszentelésekor* címet viseli. Itt magyarázza meg ékes magyarsággal a zsinagóga ablakainak és falainak szimbólumait, azok üzeneteit. Ezt követi köte-

tünk címadó írása, a *Virág és válasz*, amelyet Degen Árpád⁸ botanikus emlékének ajánlott. Degen Árpád Löw Immánuelről nevezett el egy általa felfedezett növényt, a Centaurea Immanuelis-Löwiit. Könyvünk borítóját és a fejezetét elválasztó oldalait Dávid Zita e növényről készített mives festménye díszíti.

Intelmes hangsúly címet viseli Löwnek az 1938 sávuot⁹ ünnepének halottakról megemlékező szertartása keretében elmondott homíliája. A héber nyelvi fejtegetésekkel gazdagított beszédét az órá jellemző stílusú mondatokkal zárja: „Mi az Isten? Sorsnak és végzetnek, életnek és halálnak szabados ura, a teremtés létreszólítója, a mindenség alkotója és fönntartója, [...] az egyetlen és hasonlíthatatlan: Ő az öröklét nyugasztáló öle. [...] Benne nyugosznak elhunytaink, benne élnek, akiknek léte átszakadt az Ő öröklétébe, ahova kíséri őket a remény virága, ahol fogadja őket a hitnek örökzöldje, ahol keresi őket sejdítő lelkünk imádságos emlékezése, emlékező imádsággal!” A következő írás nem prédikáció, hanem egy tudóstársa, Mahler Ede emlékkönyvébe írta *Fényszóró drágakövek* címmel. Löw itt „megcsillogtatja” ásványtani ismereteit is, amelynek a *Mineralien der Juden* című kötetben adott volna tanúbizonyságot. A könyvnek Löw életében csak fejezetei jelentek meg német nyelven. Ezen írások magyar fordításai alkotják a Löw Heritage Alapítvány *Löw Immánuel válogatott művei* című sorozatának 2. kötetét, amely remélhetőleg a közeljövőben megjelenik.

Az *Emlékbeszéd*ek című fejezet a Kossuth Lajos 100. születésnapján elmondott homíliával kezdődik. Löw így zárja prédikációját: „Eltávolodott Kossuth csillaga tőlünk, de nem vettett fényéből. Letűnt egünkről, de fénye után

indul szemünk ma is és ott látjuk most is a haza egén. Mert az éjből, sír homályából lelke fénylőn szárnyra kél, mert nevére a nép szíve dobban, az az óriás szív, amit ő megváltott. A nép szíve mondja: Kossuth neve áldott! Amen.” Kötetünk következő emlékbeszédét Széchenyi István halálának 50. évfordulóján mondta el Löw Immanuel. Ezután Deák Ferenc születésének 100. évfordulóján elhangzott beszédét, utána Arany Jánost elparentáló homíliáját olvashatjuk. Ezután barátja, Goldziher Ignác elhunytáról a XXIII. zsoltárhoz írt midrások segítségével emlékezik meg. Mesteréről, Heymann Steinthalról, a nyelvészről és vallásfilozófusról 100. születésnapja alkalmából beszélt, amelynek szövegét szintén olvashatjuk a kötetben.

A következő fejezet Löwnek a zsidó időszámítás szerinti ádár hónap hetedikén elhangzott híres emlékbeszédeiből kettőt közöl. Ádár hetedikén szokás, hogy a zsidó közösségekben megemlékeznek az elmúlt évben meghalt rabbikról, tudósokról, a közösségek tekintélyes embereiről. Az első homília *A szentély fűszerszámai* címet viseli. Briliáns, amint Löw összekapcsolja az az évben (1939) elhunyt „jeleseink emlékét” a szentély fűszerszámaival. *Tíz serleg* a következő emlékbeszéd címe, amelyet 1940-ben, 86 évesen mondott el a szegedi zsinagógában. A háború és a zsidók üldözése és meggyilkolása ekkor már elkezdődött, Löw is szól erről: „Fájdalommal emlékezünk meg a lengyel földön lemészárolt véreinkről...”

A kötet Löwtől utolsó írása az *Ágai-szószedet* címet viseli. Ágai Adolf Rosenzweig Adolfként született, ám sok írói álnevet hasz-

nált; korának jeles humoristája és lapszerkesztője volt (*Borsszem Jankó, Kis Újság* stb.). A szószedetben Löw Immanuel Ágai nyelvújító szavait gyűjtötte egybe és örököltette meg. Például a *bicikli* helyett Ágai abroncsparipát és önlovast, *biciklis* helyett gyalovagot, *prókátor* helyett pörmestert használt. Az *Ágai-szószedet* követi Ungvári Tamás kultúrtörténeti tanulmánya (*Löw Immanuel és a második magyar nyelvújítás*). A *Virág és vallást* névmutató zárja. Köszönet a szerkesztőknek és minden munkatársnak, a Scolar Kiadónak és a Löw Heritage Alapítványnak, hogy átnyújtották az olvasóknak ezt az értékes ajándékot. (*Löw Heritage Alapítvány – Scolar Kiadó, Budapest, 2019*)

Oláh János

Jegyzetek

- 1 <http://www.hungarikum.hu/hu/content/mik-az-ok-hungarikumok-0> (Utolsó letöltés: 2019. 03. 08.)
- 2 Szeged, 1854. január 20. – Budapest, 1944. július 19.
- 3 Idézi Móra Ferencet Hidvégi Máté a kötetben olvasható *Löw Immanuel élete* című bevezető tanulmányában (45).
- 4 Uo. 9.
- 5 https://nepszava.hu/3026370_mult-jelen-gyonyoru-papiron-interju-ungvari-tamással (Utolsó letöltés: 2019. 03. 08.)
- 6 Szukot (Ld. Oláh János: *Judaisztika*, Gabbiano Print Kft., Budapest, 2009, 44–48.)
- 7 Löw Lipót: *Cerná Hora*, 1811. május 22. – Szeged, 1875. október 13. (Ld. Hidvégi Máté: *Löw Lipót főrabbi élete*, Pápa és Környéke Zsidó Kulturális Hagyományőrző Egyesület, Pápa, 2011)
- 8 *Jubileumi kiadvány Dr. Degen Árpád emlékére*, Budapest, 1994.
- 9 Ld. Oláh, i. m, 59–63.